

УДК 316.013

ВИВЧЕННЯ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ: ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД ТА ПЕРСПЕКТИВИ АНАЛІЗУ

Денисюк Анастасія Ігорівна - аспірант соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

У статті висвітлені основні соціологічні підходи до вивчення міського середовища, а також підходи, що застосовуються для осмислення міста в суміжних науках та напрямках. Підходи до вивчення міського середовища проаналізовані в історичній перспективі. Автором запропоновано комплексний підхід до вивчення сучасного міста, основою якого є аналіз сприйняття мешканцями міської морфології. Теоретико-методологічна база – конструктивістський структуралізм. У статті описане застосування такого підходу для аналізу міського середовища (на прикладі м. Харкова).

Ключові слова: міський простір, морфологія міста, морфологічна одиниця, сприйняття міського середовища, конструктивізм, конструктивістський структуралізм.

В статье освещены основные социологические подходы к изучению городской среды, а также подходы, применяемые для осмысления города в смежных науках и направлениях. Подходы к изучению городской среды проанализированы в исторической перспективе. Автором предложен комплексный подход к изучению современного города, основа которого – анализ восприятия жителями городской морфологии. Теоретико-методологическая база – конструктивистский структурализм. В статье описано применение такого подхода для анализа городской среды (на примере г. Харькова).

Ключевые слова: городское пространство, морфология города, морфологическая единица, восприятие городской среды, конструктивизм, конструктивистский структурализм.

Main sociological approaches and approaches of other related sciences to the city environment analysis are demonstrated in this article. These approaches to city environment studying are analyzed in historical perspective. The author offers the complex approach to modern city studying. The basis of this approach is the analysis of city morphology perception by its inhabitants. The theoretical-methodological framework is constructivist structuralism. Application of this approach to city environment analysis (in case of Kharkiv) is described in the article.

Key words: city space, city morphology, morphological unit, city environment perception, constructivism, constructivist structuralism.

Міська проблематика була актуальною, можна сказати, з моменту створення перших міст. Знання про міста, аспекти вивчення змінювались та розширювались у відповідності до змін самих міст та суспільства. В умовах, що змінюються, необхідне відповідне розуміння цих трансформацій. Відповідно, необхідною є і розробка адекватних підходів до дослідження міської проблематики, аналізу того, що відбувається, територіальної та часової специфіки.

У даній статті ми проаналізуємо основні напрямки досліджень міського середовища в контексті їх історичного становлення та детальніше зупинимось на підході до вивчення сучасного міста, пов'язаного з вивченням міської морфології.

Вивчення міського середовища на етапі його становлення здійснювалося ще у роботах давньогрецьких філософів та у роботах, трактатах, що походять зі Стародавнього Сходу. **Основні акценти** було розставлено на уявленнях про ідеальне місто (розташування поселень, розподіл мешканців за статусами, розподіл праці у відповідності зі статусами та можливостями), а також проаналізовані форми державного правління (існуючі та ймовірні) у полісах (містах-державах). Східні трактати були у більшій мірі присвячені архітектурному напрямку, тому, як мають бути організовані та яким чином мають будуватися міста [1].

Середньовічні міста формувалися навколо чітко визначеного укріпленого центру. Про середньовічні міста у своїх роботах писали Ф. Бродель, О. Шпенглер. Міста епохи Відродження знаходили своє відображення у тогочасній теорії архітектури (трактати Л. Альберті, Палладіо), у проектах ідеальних міст (зокрема, у Скамоцци), а також в утопічному творі Т. Кампанелли «Місто Сонця», де він описував ідеальне для існування суспільства місто, відповідні йому устрій та правління [1].

У роботах класиків соціології, серед яких місто аналізували зокрема Ф. Тьонніс, Г. Зіммель, К. Маркс, Е. Дюркгейм та М. Вебер, дослідження міста відбувалося **в основному в руслі** аналізу соціальної структури міста, особливостей населення міст різних історичних періодів (наприклад, суспільство і спільнота у Ф. Тьонніса, органічна та механічна солідарність у Е. Дюркгейма), також у роботах класиків соціологічної теорії особлива увага приділялася особливостям міського способу життя (зокрема у роботах Г. Зіммеля та М. Вебера), нерівностям, що формуються у містах (найбільш детально висвітлено у К. Маркса, Г. Зіммеля) [1, 2, 3].

Для представників чиказької школи міська проблематика стала центральною [1, 4]. Більшість її засновників у своїх роботах аналізували міський простір, приділяючи увагу різним аспектам міського

середовища. Р. Парк, Л. Вірт, Е. Бьорджес, Х.Хойт, Харріс та Урман намагалися дослідити закономірності структурування міського простору, розташування його окремих частин, розселення та взаємодії мешканців. Зокрема, Р. Парк розглядав місто як організм, всі частини якого перебувають у тісній взаємодії, виконуючи притаманні їм функції. Л. Вірт сконцентрував увагу на міському стилі життя, параметрах, що характеризують місто: кількості, густоті та гетерогенності населення. Е. Бьорджес та Х. Хойт розвивали теорію концентричних зон та теорію секторів. Ці теорії дозволили структурувати міський простір та здійснити аналіз причин та закономірностей такого структурування. У руслі вивчення просторової організації міста також розвивали свою теорію множинних ядер Харріс та Ульман.

У подальшому соціологія міста продовжила свій розвиток у багатьох напрямках [1, 4], наприклад, конфлікти, суперечності та «колективне споживання» (М. Кастельс), концепція простору з точки зору соціального життя людини, типів простору (Г. Лефеввр), специфіка концентрації економічної активності (М. Сторпер та Д Волкер), реорганізація соціального простору, значення місцевих конфліктів (Д. Хервей), динаміка виробництва та розвиток сфери послуг (А. Скотт) та інші. Це лише окремі приклади аналізу проблематики сучасного міста, які показують різноманітність та різноплановість підходів.

За радянських часів дослідження міста також знаходили своє відображення, і радянська соціологія міста стала відносно автономним напрямком [5]. Тут особлива увага приділялася взаємодії міста та села, проблемам та перспективам урбанізаційних процесів та розробкам щодо ефективного соціально-економічного міського планування, побуту міського населення (серед представників соціології радянської доби, які працювали над міською проблематикою - В.Рукавишніков, А. Шкаратан, Н. Барабаш та інші).

На пострадянському просторі продовжують аналіз міської проблематики О. Філіппов, І. Шмерліна, М. Вільковський, А. Байбурін та багато інших дослідників. Фокус їх уваги зосереджується на соціологічному аналізі простору, усвідомленні мешканцем міста свого життєвого простору у різних його проявах, соціології архітектури, семіотиці простору відповідно.

Крім того, міський простір активно вивчається в рамках суміжних наукових напрямків, наприклад, географії (Д. Харвей, В. Холіна, П. Хаггер), культурології (Л. Трушина, Д. Алісов), антропології (С. Смирнов, А. Андреев). Міська проблематика розробляється також і в міждисциплінарних та порівняно нових напрямках, прикладами яких є гуманітарна географія (Д. Замятін), брендинг міст (Д. Візгалов), соціологія архітектури (М. Вильковський) [1, 6].

Підсумовуючи, виділимо кілька основних напрямків дослідження міського простору в залежності від предметної сфери аналізу міста у різних авторів та в рамках різних підходів:

- **Вивчення фізичного середовища міста**, його архітектурних особливостей. До цього напрямку віднесемо підходи, в яких місто розглядається як структурований певним чином простір, досліджуються параметри та особливості цього структурування. В залежності від історичного періоду розробки теорій та напрямків, можливе як вивчення фізичних параметрів як таких (наприклад, стародавні східні трактати про особливості архітектурної організації міста) або ж фізичних параметрів з урахуванням соціальної складової (зокрема, вивчення районування міста з урахуванням специфіки населення різних частин міста в роботах Е. Бьорджесса та Х. Хойта).

- **Вивчення міського населення, розподілу його на групи:** основна увага зосереджена на вивченні населення міста, відносин між різними його групами (Г. Зіммель, М. Стопер, Д. Волкер). До цього напрямку також можуть бути віднесені конфліктні теорії міста (підходи К. Маркса, Д. Хервея, М. Кастельса).

- **Міський спосіб життя та організації буденності.** В рамках такого узагальненого підходу також можна виділити декілька основних течій. Це вивчення урбанізації як нової форми організації суспільного життя та взаємодії (М. Вебер, Г. Зіммель) і протиставлення сільському способу життя та життю міст більш раннього, якісно відмінного періоду (Ф. Тьонніс, дослідження радянського періоду).

- **Семіотичне наповнення міського середовища** є предметом інтересу багатьох сучасних дослідників (зокрема, А. Байбуріна, Д.Візгалова, Д. Замятіна), в рамках цього напрямку місто розглядається крізь призму значень певних об'єктів, функціональної інтерпретації форм, присутніх у міському середовищі.

Зазначимо, що такий розподіл напрямків є досить відносним, вони не є взаємовиключаючими. Але таке розмежування дозволяє нам зорієнтуватися у широкому спектрі підходів, визначити місце власного та прослідкувати зміни у дослідженні міської проблематики в історичній перспективі.

Цілком закономірним є те, що соціологія міста розвивалася та змінювалася разом із об'єктом дослідження. Вивчаючи сучасне українське місто, ми орієнтуємося на такі основні напрямки. По-перше, це місто, що відчуває на собі вплив глобальних тенденцій, простежуються зміни, притаманні іншим містам, по-друге, це міста з радянським минулим та відповідною специфікою організації простору. Українські міста саме як міста пострадянського простору зазнають стрімких та значних змін. Можливо, на даному етапі не таких стрімких та контрастних, як десятиліття тому, але аналіз цих трансформаційних процесів вартий дослідницької уваги. Це стосується як змін, що відбуваються, так і особливостей сприйняття міського середовища та потенціалу змін міського простору.

Практично на всіх етапах вивчення міського середовища аналіз здійснювався в формі рефлексії щодо попереднього періоду або періодів. Стан міського середовища, особливості його структурування,

специфіка відносин та розселення мешканців міста аналізувалися саме у порівнянні з тим, що було «до цього». Такий підхід дозволяє переосмислити вже напрацьовані підходи до аналізу, переглянути їх в контексті історичних та територіальних особливостей, а також виробити підхід, адекватний дослідженню ситуації, що склалася в сучасних умовах.

Визначимо місце нашого підходу до вивчення сучасного міста (в його рамках особливу увагу приділяємо дослідженню морфології міського простору) серед широкого спектру інших. Спиратимемося на положення конструктивістського структуралізму як базового для розуміння соціальної реальності, приділяючи особливу увагу конструюванню міського простору з позицій конструктивізму як підходу, що дозволяє пояснити механізми конструювання сучасного міського простору та ролі мешканців у цьому процесі.

Місто будемо розглядати як сферу взаємодії мешканців та фізичного середовища (що включає в себе як природні, так і створені людиною, об'єкти). Фізичне середовище аналізуємо як таке, що впливає на людину крізь призму колективного сприйняття. Отже, наші розробки орієнтовно можна віднести до зазначеного вище напрямку «вивчення фізичного середовища міста», а також як близького до напрямку «семіотичне наповнення міського середовища». Такий підхід дозволить нам аналізувати ситуацію комплексно та різнобічно.

Основоположними моментами, особливостями нашого підходу є:

- вивчення міста за допомогою аналізу його морфології (як фізичного простору в уявленнях населення);
- морфологія міста аналізується на рівні різнопорядкових морфологічних одиниць (структурних елементів);
- морфологічні одиниці підлягають горизонтальній та вертикальній ієрархізації (на основі уявлень мешканців).

Конструктивістсько-структуралістський підхід до вивчення міського простору пояснює ситуацію, в якій мешканці міста водночас формують, змінюють міське середовище, морфологію міста шляхом взаємодії між собою, створення нових об'єктів, смислів, надання об'єктам смислів, зокрема таких, що не були їм притаманні раніше, визначають функціональне наповнення різних об'єктів та територій, їх значущість. Але водночас мешканці міста перебувають в умовах, коли існуючі структури, об'єкти та колективне сприйняття міського простору структурує їх життя, визначає потреби, зокрема, потреби пересування.

Такий підхід дозволяє нам аналізувати широкий спектр аспектів існування міста, серед яких:

- як організовано міський простір;
- як сприймається організація міського простору його мешканцями;
- як сприйняття міського простору співвідноситься із сприйняттям його соціальної компоненти (уявлення населення про населення);
- якою є соціальна структура міста у сприйнятті його мешканців.
- які чинники визначають структуру міського простору у сприйнятті мешканців.

Відповіді на перераховані запитання дозволяють нам комплексно охарактеризувати взаємодію соціальної та фізичної складових міського простору, виявити особливості впливу фізичного середовища на соціальну складову міського простору, виявити потенціал конструювання фізичного простору населенням міста.

Для пояснення того, яким чином відбувається конструювання міського простору, може бути застосований конструктивістський підхід, серед представників якого П. Бергер та Т. Лукман, а також А. Щюц [7, 8]. Їх пояснення процесу конструювання соціальної реальності можуть бути застосовані в якості ключового пояснення щодо конструювання міського простору (як прояву соціальної реальності) мешканцями. Конструктивістський підхід як спосіб аналізу формування міського середовища мешканцями пропонуємо застосовувати для пояснення взаємодії мешканців міста та формування міського середовища у процесі взаємодії.

Один із підходів до аналізу міського середовища в рамках нашого підходу до вивчення його морфології – вивчення міста через його сприйняття мешканцями, людьми, для яких цей простір є повсякденністю. В результаті проведення серії фокусованих групових інтерв'ю із мешканцями м. Харкова (на даному етапі п'ять фокусованих групових інтерв'ю з молодими мешканцями), направленими на вивчення сприйняття міського простору, його структурних елементів, були виявлені основні критерії, за якими мешканці структурують міських простір, виділяючи в ньому окремі морфологічні одиниці та структуруючи їх.

Критеріями структурування простору можуть бути уявлення про центри та межі певних територій, наявність або близькість до різних об'єктів (наприклад, виробництв, культурних, розважальних закладів), розвиненість транспортних мереж, функціональне наповнення об'єктів тощо.

Для ієрархізації морфологічних одиниць (об'єктів та територій) у своєму сприйнятті мешканці застосовують такі критерії:

- **Розвиненість інфраструктури.** Включає в себе сукупність об'єктів міського середовища, що стосуються різних сфер життя і зосереджені на одній території (наприклад, в рамках однієї морфологічної одиниці – історичного району).

· **Семіотична компонента** полягає у баченні певних смислів по відношенню до морфологічної одиниці, наприклад, коли мова йде про місця проживання відомих людей, історичні події, що відбувалися у певній частині міста.

· **Уявлення про соціальний фон** формуються у вигляді стереотипів по відношенню до мешканців різних районів, а також на основі уявлень про криміногенну ситуацію, так звану «культуру спілкування».

· **Наявність або відсутність об'єктів промисловості:** мова йде про об'єкти, що спричиняють шкідливі викиди до навколишнього середовища. Наближені до них частини міста автоматично маркуються у сприйнятті мешканців як «забруднені», «несприятливі». І навпаки ж, відсутність таких об'єктів та наявність «природних оазисів» (наприклад, ліс, річка, садиби) підвищує статус району у сприйнятті мешканців міста.

· **Розвиненість транспортних мереж.** На прикладі м. Харкова ключовим «індикатором зручності» є станції метро. Також в якості значущих були названі активні транспортні розв'язки, представлені різними видами транспорту та його спрямованими до різних частин міста маршрутами.

Наведемо кілька прикладів визначення позицій районів, що склалися історично, у сприйнятті мешканців.

«Жити у центрі міста престижно»: твердження сформульовано по відношенню до історичного центру міста, високий статус центру забезпечується в основному семіотичною компонентою (історичний центр, знакове місце, зв'язок поколінь), також важливою є розвинена транспортна мережа (центр виступає «вузлом» міського транспорту), а, наприклад, розвиненість інфраструктури відходить на другий план, для визначення високого статусу достатніми є вираженість лише окремих факторів.

Інший приклад – мікрорайон Піски, спальний район, віддалений від центру міста. Характеризується розвинутою інфраструктурою, вдалою транспортною розв'язкою, наявністю рекреаційної зони (ліс, річковий пляж). Цих факторів достатньо для віднесення району до розряду престижних.

Район ХТЗ визначається як непрестижний, недостатньо комфортний для життя. Серед причин – уявлення про соціальний фон (несприятлива криміногенна ситуація, сприйняття населення району як недостатньо освіченого), а також розташування виробництв. На фоні цих характеристик непогана транспортна розв'язка та розвинена інфраструктура відходять на другий план.

Вертикальна ієрархізація морфологічних одиниць відбувається в основному у в категоріях «квартира», «будинок», «район». Тобто на визначення позиції об'єкту міського середовища (наприклад, квартири – місця проживання, офісного приміщення) також впливає сукупність факторів, основними з яких є:

· **Місце морфологічної одиниці у відповідній горизонтальній ієрархії** (серед інших квартир).

· **Віднесення морфологічної одиниці до морфологічних одиниць іншого порядку** (наприклад, квартира знаходиться у певному будинку, що розташований у певному районі).

Підхід до вивчення міського середовища через дослідження сприйняття міської морфології на сьогоднішній день є цікавим, бо дозволяє аналізувати структуру сучасного міста з урахуванням багатьох факторів та плюралізму самого міського простору. Такий підхід дозволяє відійти від однозначності визначень, аналізувати одні і ті ж структурні одиниці у різних контекстах та на різних рівнях.

Подальші перспективи дослідження міського середовища за допомогою такого підходу полягають в аналізі структури міста за різними показниками (з урахуванням впливу різних факторів), побудові «карт сприйняття» міста на основі цього аналізу, одержанні кількісних даних для комплексного розуміння ситуації та виявлення рівня значимості різних факторів.

З точки зору можливості практичного застосування результатів аналізу перспективними є напрямки міського планування та розвитку, зокрема туризму (у тому числі і внутрішньоміського).

Література:

1. Вагин В.В. Городская социология. Учебное пособие для муниципальных управляющих/ В. В. Вагин – М.: Московский общественный научный фонд, 2000. – 90 с.
2. Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь/ Г. Зиммель // Логос. – 2002. – № 3-4 (34). – с. 25-38.
3. Вебер М. Город/ М. Вебер. — М.: Канон-пресс-Ц; Кучково поле, 2001. – 576 с.
4. Ритцер Дж. Современные социологические теории. /Дж. Ритцер. – СПб.: Питер, - 2002. – 688 с.
5. Город в процессах исторических переходов. Теоретические аспекты и социокультурные характеристики. – М.: Наука, 2001. – 392 с.
6. Замятин Д. Н. Культура и пространство: моделирование географических образов/ Д.Н.Замятин. – М.: Знак, 2006. – 488с.
7. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности./ П. Бергер, Т. Лукман. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.
8. Щюцц А. Смысловая структура повседневного мира./ – М.: Институт Фонда «Общественное мнение». – 2003, - 336с.